

GAZÂLİ FELSEFESİNDE VARLIK MERTEBELERİ BAKIMINDAN HADİSLERİN ANLAŞILMASI VE YORUMLANMASI

Dr. Mehmet GÖRMEZ

“Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu” adlı çalışmamızda böyle bir sorunun var olup olmadığını tesbit etmek amacıyla “Tarih Boyunca Sünnet ve Hadisi Anlama ve Yorumlama Çabaları”nı özetlemeye çalışmıştık¹. Takdir edilir ki, zengin İslam mirasının bu veçhesini ele almak ve bu meyanda sarf edilen çaba ve gayretleri efrâdını cami ağyarını mani bir surette tafsil etmek beşer takati içinde değerlendirilebilecek bir husus değildir. Binaenaleyh biz orada sadece Fıkhu'l-Hadis ile iştigal eden Hattâbi [öl. 388/998], Tahâvi, [öl. 331/933] İbn Hibban [öl. 354/965] gibi bazı âlimlerimizin çabalarını özetleyerek genel bir fikir vermeye çalıştık. Ancak günümüzde Rasul-i Ekrem'den bize intikal edenengin mirası doğru anlamak ve yorumlamak, bilhassa onun çağımıza bakan yüzünü görmek ve tesbit etmek, ondan sâdır olan mübarek sözlerin İslam Tarihi ve geleneği içinde nasıl yankı bulduğunu veya bulmadığını öğrenmek için bilhassa İslam geleneğinin sütunları diyebileceğimiz âlimlerimizin bu mirası nasıl anladığı ve nasıl yorumladığının önemi izahtan vârestedir. Binaenaleyh biz bu kısa makalemizde Huc-cetu'l-İslam lakabı ile anılmış ve anılmaya devam eden Ebu Hamid Muhammed el-Gazâli'nin sadece varlık mertebeleri açısından hadisleri nasıl yorumladığını ve ne derece geniş bir yorum çerçevesi çizdiğini anlatmaya çalışacağız.

Bilindiği gibi Hz. Peygamberden bize intikal eden rivayetlerin bir kısmı haber niteliğindedir. Haber, tasdik ve tezkib edilebilir söz demektir². İbn Hibbân haber niteliğindeki bu rivayetleri anlam ve muhteva bakımından seksen ayrı başlık altında incelemiştir. Hz. Peygamber vahye mazhar olan bir beşer olarak, bizim görmediklerimizi gördüğü, bizim hissetmediklerimizi hissettiği içindir ki, sadece şahadet âleminden değil,

1. S. 41-43

2. Gazâli, Faysal 150.

gayb ve melekût âleminde de haberler vermiş ve beşer aklının bu haberleri anlamada ve yorumlamada zaman zaman zorlandığı olmuştur. Onun haber verdiği kıyamet, haşr, cennet, cehennem, melek, cin, şeytan vs. gibi varlıklar aynı zamanda Kur'an'ın da haber verdiği varlıklardır. Ancak Hz. Peygamberin bazen Kur'an'da olmadığı halde haber verdiği bir takım varlıklar da yok değildir. İşte gerek Kur'an'da varolup detayları hakkında bilgi içeren hadislerin mahiyeti, bu hadislerde haber verilen varlıkların ontolojik değeri ve gerek Kur'an'da olmadığı halde Hz. Peygamberin haber verdiği varlıklar ve bunları ihtiva eden hadislerin anlaşılması ve yorumlanması ciddi tartışmalara sebep olmuştur. İslam kelamcılarının haber niteliğindeki bu hadislerde ifade edilen varlıkları bir iman ve tasdik konusu olarak ele alıp değerlendirmeleri tartışmaya farklı boyutlar kazandırmıştır. Zira bir bütün olarak iman, Hz. Peygamberin Allah'tan alıp haber verdiği her şeyi tasdik etmek, küfür ise Hz. Peygamberin haber verdiklerinin tamamını veya birisini inkar etmek olarak tarif edilmiştir³.

Hz. Peygamberin Allah'tan alıp insanlığa tebliğ ettiklerinin başında şüphesiz Kur'an gelir. Ancak onun haber verdikleri sadece Kur'an'da zikredilen varlıklardan ibaret değildir. Hadis külliyyatına baktığımız zaman, bir peygamberin beşer sıfatıyla haber veremeyeceği, akli meleke ve ictihad ile de tesbit edemeyeceği nice varlıklardan söz edildiğini görürüz. İşte bunlara inanmak ve bu varlıkları tasdik etmek de imanın sınırı içinde yer alacak mı? Yer alacaksa, bunları nasıl anlamak mümkün olacak, almayacaksa, bunları nasıl ve ne şekilde tevil etmek gerekecektir? Yaratılışın başlangıcı, (bedu'l-halk), vahyin keyfiyeti, kıyamet sahneleri, cennet ve cehennem tasvirleri gibi konuları ihtiva eden hadisleri nasıl anlamak gerekir. Bazen Hz. Peygamber kendisinden önceki peygamberlerle görüşmüş, konuşmuş gibi haber vermiştir. Geçmiş ümmetlerin yaşantılarından bizzat müşâhede etmiş gibi aktardıkları vardır. İşte bugün bunları nasıl anlamak ve yorumlamak gerekir? Elbette bu makalede bütün bu sorulara cevap vermek mümkün değildir. Biz sadece Huccetu'l-İslam İmam Gazâli zaviyesinden meseleye bakacak ve onun bu kategorilere giren bazı hadisleri varlık felsefesi açısından nasıl değerlendirdiğini özetlemeye çalışacağız.

Gazâli'ye göre tasdik'in asıl anlamı: Peygamberin var olduğunu haber verdiği şeylerin varlığını kabul etmektir. Ancak varlığın beş ayrı mertebesi vardır,

1. Zâti varlık
2. Hissî varlık
3. Hayâli varlık
4. Aklî varlık
5. Şibhî varlık

3. Gazâli, Faysal, 151.

Hız. Peygamber tarafından haber verilen herhangi bir varlık bu beş mertebeden birine dahil edilerek anlaşılabilir ve yorumlanabiliyorsa kişi o haberi ve haberde ifade edilen varlığı tasdik ediyor demektir. Ancak kişi söz konusu varlığı bu mertebelerden hiçbirine dahil etmeyip yalanlama yoluna giderse yine Gazâlî'ye göre Hız. Peygamberi tekzip konumuna düştüğü için küfrü tercih etmiş demektir. Şimdi gerek bu varlık mertebelerini ve gerekse varlık mertebeleri ile izah edilen hadislerden örneklerle konuyu ele alabiliriz:

1. ZÂTÎ VARLIK: (el-VÜCÛDU'Z-ZÂTÎ)

Zâti varlık hakiki varlıktır. varlığın bizzat kendisidir. Hissin ve aklın dışında da varolan varlıktır, ancak hiss ve akıl ondan bir suret alarak onu idrak ederler. Zâti varlık o kadar bilinen bir şeydir ki, insanların çoğu varlığın bundan başka manasını bilmez. Bazı hadisleri anlamada ortaya çıkan problem bundan sonra zikredilecek varlık çeşitlerini zâti varlık olarak değerlendirmekten kaynaklanmıştır.

Gazâlî bu kısmı misale gerek görmeyecek kadar sarîh görmüştür. Zira realitede var olan odur. Hız. Peygamberin arş, kürsi, dünya, hayvan ve bitkiler hakkında verdiği bilgiler bu cümledendir. Bunlar zahiri manalarıyla anlaşılır ve tevîl edilmezler. Yine bunlar hiss ve hayalle idrak edilsin veya edilmesin gerçekten varolan cisimlerdir⁴.

2. HİSSÎ VARLIK (el-VÜCÛDU'L-HİSSÎ)

Bir şeyin sadece hissene varolmasıdır. Mesela gözün görücü kuvvetinde temessül eden, yani göze var gibi görülen varlıklar hissî varlıklardır. Uyuyan kimsenin, hatta hasta bir kimsenin uyanırken gördüğü şey bu kısma girer. Zira böyle bir kimseye bazen bir sûret görünür. Fakat onun hissine dışında bir varlığı yoktur. Ancak böyle bir kimse onu hissine dışındaki diğer varlıklar gibi görür. Zâti varlık, onu idrak edici bir müdrik olmasa da, bağımsız bir vücudu vardır. Fakat hissî varlığın idrak edicinin idrakinden başka hiçbir varlığı mevcut değildir.

Gazâlî'ye göre sadece hasta bir kimsenin veya uyuyan kimsenin uyanırken gördüğü şeyler hissî varlığa girmez. Bazen uyanık ve sıhhatli iken peygamberlere ve velilere meleklerin cevherlerine benzeyen güzel bir sûret görünür, onlar bu sûret vasıtasıyla vahiy ve ilham alırlar. Zira başkalarının gayb alemine dair uykuda telakki ettiklerini onlar uyanık iken alırlar. Bu da onların iç alemlerinin çok temiz ve berrak oluşundandır⁵.

4. Gazâlî, Faysal, 157.

5. Gazâlî, Faysal, 154.

Kur'an-ı Kerim Hz. Cebrail'in Hz. Meryem'e görünüşünü şu şekilde ifade eder: "O (Cebrail) ona (Meryem'e) normal bir insan şeklinde göründü (temessele)"⁶ Cebrail kendisi insan şekline girmiş değildir. Ancak Meryem'in hissî varlık olarak gördüğü insan şeklindedir.

Şimdi bunu hadislerden bazı örneklerle izah etmeye çalışalım:

1. Buhâri ve Müslim'in Ebu Said el-Hudri'den rivayet ettikleri bir hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Ölüm (kıyamet günü)⁷ güzel bir koç şeklinde getirilir ve (cennet ile cehennem arasında tutulur.) Bir münâdi, "ey cennet ehli" diye seslenir ve cennet ehli koşuşarak gelir ve (koç şeklindeki ölüme) bakarlar. "Bunu tanıyor musunuz?" diye sorar onlar da "evet bu ölümdür" derler. Ve hepsi onu görmüş olurlar. Sonra Münâdi "ey cehennem ehli" diye seslenir. Onlar da koşuşarak gelir ve ona bakarlar. Onlara da "bunu tanıyor musunuz?" diye sorar. Onlar da "evet bu ölümdür" diye cevap verirler ve hepsi onu görmüş olurlar. Sonra bu koç (onların gözü önünde) kesilir. Sonra (aynı münâdi): ey cennet ehli burada ebedilik (hulûd) vardır, ölüm yoktur. Ey cehennem ehli size de ebedilik var ölüm yoktur." der. (Daha sonra Resullullah) şu âyeti okur: "Her şeyin hükme bağlanacağı o onmaz pişmanlıklar gününün (gelip çatacağı konusunda) onları uyar. Çünkü onlar hâla gaflet içindedirler ve (o günün geleceğine) inanmıyorlar."^{8,9}

Aslında bu hadisin nasıl anlaşılması gerektiğini bir dil ve belâgat ustasına sorarsanız, o bunun anlaşılması ve yorumlanmasında her hangi bir zorluk olmadığını söyleyecek ve kıyametten sonra ölümün son bulacağıнын bu şekilde bir teşbih ve istiare yahut temsilî bir anlatımla anlatılmak istendiğini ifade edecektir. Lafzın zahirî anlamından âzâde düşünmeyi saf imana ters görenler ise bilakis bizzat ölümün hakiki koç şekline dönüşeceğine ve yine gerçek anlamda boğazlanacağına inanırlar. Ancak Gazâlî, bu tür hadislerde geçen varlıkları hakiki varlık olarak telakki etmenin doğru olduğunu kabul etmediği gibi bu tür hadislerin tamamını mecaz, teşbih veya istiare olarak görmenin de doğru olmadığını söyler. Zira ölüm arazdır ve ölümün cevher haline dönüşmesi muhaldir. Hadisin kendisi temsilî değil fakat ölümün son bulması temsilî olarak bu şekilde tahakkuk

6. 19. Meryem 17.

7. Hadisin tercümesinde açılan parantezler farklı tarihlerle gelen lafızlar göz önünde bulundurulduğu içindir.

8. 19. Meryem 39.

9. Buhâri, Tefsir 19, V, 236; Müslim, 51. Cennet 40, 41, IV, 2188; Müslim aynı hadisi ayrıca Abdullah b. Ömer'den de rivayet etmiştir. [42] Ancak İbn Ömer rivayetinde ölümün koç şeklinde getirilip kesileceği ifade edilmez. Sadece cennet ve cehennem ehlinin girdikleri yerde ebedi kalacağı ifade edilmiştir. Bunlardan başka Ahmed b. Hanbel'de aynı hadisi hem, Ebu Said ed-Hudri'den hem de Ebu Hureyre'den rivayet etmiştir. Bk. Müsned, II, 377, 423, 513; III, 9.

edecektir. Yani, ölüm bizatihi bir koç şekline dönüşmeyecek, fakat hem cennet ehli hem de cehennem ehli onu hissî bir varlık olarak bu şekilde tasavvur edecektir. Ölümün koça dönüşmesi ve boğazlanması hariçte değil, onların duyularında gerçekleşmiş olacaktır. Böylece artık ahirette ölümün varlığından ümitler kesilmiş olacaktır.¹⁰

2. Gazâlî'nin hissî varlık için verdiği diğer bir örnek Buhari ve Müslim'in Enes b. Mâlik'ten rivayet ettikleri şu hadistir: "cennet ve cehennem az önce bu duvarın yüzeyinde bana gösterildi. Bu kadar hayır ve şerri bir arada hiç görmemiştim."// Gazâlî'ye göre bizzat cennetin yahut cehennemın kendisi duvara intikal etmiş olamaz. Hatta bunu cisimlerin aynada tezahürü gibi bir görünme olarak da görmemek gerekir. Olup biten şey cennet veya cehennemın suretinin duvarda hissen temessül etmiş olmasından ve Hz. Peygamberin onların varlığını duvarda hissetmesinden ibarettir.

Bu hadisi bu şekilde yorumlamanın ne derece doğru olduğu tartışılabilir. Ancak ortada bir gerçek var ki, bu kategoriye girebilecek hadisler bundan ibaret değildir. Hz. Peygamberin cennet ve cehenneme yaptığı seyahatleri haber veren, cennet ve cehennem ehlinin hallerini anlatan her iki yerden manzaralar tasvir eden haberler pek çoktur.

Şah Veliyyullah Dehlevi, Gazâlî'nin "hissî varlık" dediği şeyler için "Âlemu'l-Misal" tabirini kullanmış ve aynı hadisin başka bir tarikini buna örnek olarak vermiştir. Buhari ve Müslim'de yer alan rivayete göre Hz. Peygamber "cennet ve cehennem bana, benimle kible duvarı arasında tasvir edildi." buyurmuştur. Aynı haberde anlatıldığına göre Hz. Peygamber cennetten bir salkım üzüm almak için elini uzatmış ve hararet üfleyen cehennemden ürpererek geri geri çekilmiştir. Orada hacıları soyan yankeşicileri, kediyi hapsedip açlıktan öldüren kadını görmüş, köpeği sulayan fahişe bir kadını da cennette görmüştür¹².

Dehlevi, bu örneği verdikten sonra şöyle der; "Malumdur ki, o mesafe, insanlarca bilinen normal boyutlarıyla ne cenneti ne de cehennemi alabilecek büyüklükte idi."¹³

Yine Hz. Enes'ten rivayet edilen bir hadise göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Cennete girdim birden kendimi incilerle çevrilmiş bir nehrin kıyısında buldum. Suyun akıntısına elimi uzattım misk olduğunu gördüm. Cebrail'e bu nedir diye sordum. O da "bu Rabbinin sana verdiği Kevser'dir" dedi.¹⁴

10. Gazâlî, Faysal, 157.

11. Buhari, Salat 51, I, 111-112; Mevâkit, 11, I, 136; Müslim, 43. Fazâil, 134, 135, 136.

12. Buhari, Kûsûf 9; Müslim, Kûsûf 18; Buhari, Ezan 91; Müslim, Kûsûf 17.

13. Huccetullah, I, 52. (Terc: I, 42).

14. İbn Ebi Şey'e, II, 437; İbn Hanbel, Musned, III, 103; İbn Hibban, eTekasim, (el-Ihsan'dan), XIV, 390; Bhari, Tefsir, Kevser Suresi, 4964.

Hız. Aişe'den rivayet edilen bir haberde Hız. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Cennette dolaşırken (Kur'an) okuyan bir kimsenin sesini işittim. Bu kimdir diye sordum. Harise b. Nu'man diye cevap verdiler. Ben de iyilik böyledir işte, o (Hârise) insanlar içinde annesine en iyi davranan kimse idi" dedi.¹⁵

Ebu Hureyre'den gelen bir rivayete göre Hız. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Ben cennette Câfer'i (b. Ebi Tâlib) iki kanadıyla uçan bir melek olarak gördüm."¹⁶

İbn Abbas'ın ve Usame b. Zeyd'in ayrı ayrı naklettikleri bir hadiste ise Hız. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Cehennem bana gösterildi. Ehlinin ekseriyetinin inkar eden kadınlar olduğunu gördüm. Kendisine Allah'ı mı inkar ediyorlardı diye soruldu. O "hayır iyiliği inkar ediyorlardı, nankör kimselerdi" diye cevap verdi. (Daha sonra sözlerine devamla şöyle buyurdu:) Sen o kadınlara bir hayat boyu hep iyilikte bulunsan sonra senden bir kötülük görse, "senden hiç hayır görmedim" der."¹⁷

Herhangi bir hadis kitabı incelendiğinde bu örneklerin ne kadar çoğaltılabileceği görülecektir. Câfer-i Tayyar ile ilgili hadiste olduğu gibi, bu tür haberlerin bir kısmının zayıf hatta uydurma olduğu doğrudur. Ancak geneli itibarıyla sahih olanların varlığı inkar edilemez. Klasik serhlerimiz tetkik edildiği zaman bu tür hadisleri anlama ve yorumlama konusunda farklı dört görüşten söz etmek mümkündür;

- a) Bu hadislerin bir kısmı Hız. Peygamberin rüyalarıdır. (Ru'ya-i Sâdika veya Sâliha). Nitekim "bana gösterildi" diye başlayan hadislerin bütün tarihleri bir araya getirildiğinde bazısının "ben uyuyorken bana gösterildi" diye başladığı görülecektir.
- b) Bunların bir kısmı terğib ve terhib amacıyla Hız. Peygamberin başvduğu temsili anlatımlardır.
- c) Bir kısmı hakiki varlık olarak değerlendirilmiştir. İbn Hibbân "bana cennet ve cehennem birlikte gösterildi" diye başlayan hadisin yorumunda şöyle demiştir: "Hız. Peygamberin cenneti ve cehennemi birlikte görmesi bizzat cismi ile olmuş ve onları ayan

15. Abdurrezzak, Musannef, 20119; İbn Hanbel, Musned, VI, 151, 152; Buhari, Ef'alu'l-İbâd, 547; Nesai, Fada'il, 130; İbn Hibbân, et-Tekâsim'den (el-lhsan), XV, 479.

16. Tirmizi, Menâkıb, 3763; Hâkim, Mustedrek, III, 209; İbn Hibbân, et-Tekâsim'den (el-lhsan), XV, 521; Yahya b. Main bu hadisin zayıf olduğunu ifade etmiş, Zehebi de sıhhati konusunda Hâkim'e itirazda bulunmuştur. [bk. Hâkim, Mustedrek, III, 212].

17. Buhari, İmam 21, I, 13; Nikah 87; Müslim, Zikir ve Dua, 2736; İbn Hibbân, et-Tekâsim'den (el-lhsan) XVI, 495.

(beyan) gözleriyle görmüştür. Bu Allah'ın ona fazlı ve onu sair peygamberlerden ayıran bir vasıftır. Ancak Hz. Peygamberin cennet ehlinde veya cehennem ehlinde gördüğünü söylediği vasıflar kendisine tasvir edilen vasıflardır. Ta ki, ümmetini her iki dünyada gayesine ulaştırarak vasıfları bilsin ve cennet ehlinin vasıflarını haber vererek ümmetini bu vasıflara sahip olmaya terğib (teşvik) etsin, cehennem ehlinin vasıflarını da anlatarak ümmetini bu vasıflardan sakındırsın (terhib etsin)."¹⁸

- d) Bu yorumlardan birisi de işte Gazâlî'nin anlattığımız yorumudur ki, o bu haberlerde yer verilen varlıkların hakiki varlık olarak değerlendirilemeyeceğini, bunların birer hissî varlık olduğunu, Hz. Peygamberin bunların varlığını sadece hissettiğini ifade etmiştir.

3. HAYÂLÎ VARLIK (el-VÜCÛDU'L-HAYÂLÎ)

Hayâlî varlık, duyularla bilinen varlıkların, hissedilmekten uzak oldukları zamandaki sûretidir. İnsanın gözleri kapalı da olsa istediği bir varlığı hayalinde canlandırabilir, hatta onu gözle görüyormuş gibi olabilir. Hayâlî varlık tam olarak insan beyninde mevcut, fakat beynin dışındaki âlemde mevcut değildir. Gazâlî'ye göre şu hadiselerde geçen varlıklar hayâlî varlıklardır:

1. Müslim'in sahih bir isnadla rivayetine göre İbn Abbas şöyle demiştir: "Allah Resulü ile birlikte Mekke ile Medine arasında yürüyorduk. Resullullah Ezrak Vâdisine ulaştığında "bu hangi vâdidir?" diye sordu. Kendisine Ezrak Vâdisi olduğu söylendiğinde: "Hz. Musa'nın bu tepeden yüksek sesle Allah'a yakararak indiğini görüyor gibiyim" dedi. Sonra Herşa Tepesine¹⁹ vardı ve "bu hangi tepedir?" diye sordu. Herşa Tepesi olduğunu söylediklerinde de şöyle dedi: "Sanki Yunus b. Metta'yı semiz kırmızı bir deve üzerinde görüyor gibiyim. Üzerinde yünden bir cübbe, devesinin liften bir yuları var ve (o da) Allah'a yakarıyor."²⁰ Müslim'in yine İbn Abbas'tan naklettiği diğer bir rivayette, Hz. Peygamber, Hz. Musa'nın rengi ve saçı hakkında da bilgi vermiş, hatta başka bilgiler de vermiş ancak hadisin üçüncü ravisi olan Davud bunları unutmuştur.²¹

Aslında Hz. Peygamberin "görüyor gibiyim" ifadesinden Hz. Musa ve Hz. Yunus'u gerçekte görmediği sadece onları hatırladığı ve hayalinde canlandırdığı anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber de pekala hayalinde bir

18. İbn Hibbân, et-Tekâsim'den (el-İhsan), XVI, 495.

19. Herşa, Şam ile Medine arasında Cuhfe'ye yakın bir yer ismidir. Yakut el-Hamevî, Mu'cemu'l-Buldan'da Cuhfe'nin Mekke yakınında bir tepe ismi olduğunu ve buradan denizin görüldüğünü söyler.

20. Müslim, İman 268, I, 152.

21. Müslim, İman 269, I, 152; Hadisin diğer rivayetleri için bk. İbn Huzeyme, Musned, 2632; İbn Hanbel, Musned, I, 216; İbn Mâce, Menasik 2891; İbn Hibbân, et-Tekâsim'den (el-İhsan), XIV, 103.

sûreti tasvir yoluyla anlatabilir.

Gazâli, bu görme olayını hayali değil de, hissî olarak yorumlanabileceğini söyler. Yani uyuyan kimse sûretleri nasıl görüyorsa, Hz. Musa ve Hz. Yunus'un sûretleri de o şekilde Hz. Peygamberin görme duyusunda temessül etmiş olabilir. Fakat Hz. Peygamberin "görüyor gibiyim" ifadesi bu yorumu boşa çıkarmaktadır.²²

Nitekim sahabe'den bazıları da daha sonra Hz. Peygamberden haber verirken onu hayalinde canlandırmış ve "sanki onu şöyle derken veya yaparken görüyor gibiyim" demişlerdir. Mesela Hz. Abbas Huneyn savaşını anlatırken; "Sanki Resulullah'ın katırı ile müşriklerin üzerine yürürken görüyor gibiyim."²³ Hz. Aişe, kendisine "ihramlı iken koku sürülebilir mi?" sorusunu cevaplarırken: "Sanki Resullullah'ı ihramlı iken mafsallarına misk sürerken görüyor gibiyim"²⁴ demişlerdir.

Ne var ki, ravilerin rivayette bulunurken sarf ettikleri lafızlar esas alınırsa Hz. Peygamberin gerek gelmiş geçmiş peygamberler veya ümmetler hakkında, gerekse gelecekte olabilecek bir takım hadiseler konusunda sadece "görüyor gibiyim" değil, "gördüm", "bana gösterildi" veya "bana arz olundu" gibi ifadeler kullandığı da görülecektir. Hatta bazı hadislerde bazı peygamberlerin fiziki yapılarını tarif ettiği, dahası ashabından kimlere benzediklerini de vurguladığını görüyoruz. Mesela Müslim'in Câbir b. Abdillâh'dan naklettiğine göre Hz. Peygamber bir hadisinde şöyle buyurmuştur: "Peygamberler bana arz olundu. Musa'yı gördüm Şenûe kabilesinin adamları gibi kilolu değildi, Hz. İsa'yı gördüm, gördüğüm insanlar içinde en çok Urve b. Mesud'a benziyordu. Hz. İbrahim'i gördüm. Ona en çok benzeyen de (ben) arkadaşınızım. Cebra'il'i gördüm o da en çok Dıhye'ye benziyordu."²⁵

4. AKLÎ VARLIK (el-VÜCÛDU'L-AKLÎ)

Aklî varlık bir şeyin rûhu, manası ve hakikati demektir. Bazen akıl bir şeyin histe, hayalde ve zâti olarak harîçteki suretine bakmaz, sadece mana ve hakikatini düşünür ve kavrar. İşte aklın kavradığı bu şey aklî varlıktır. Mesela müteşabihattan addedilen "yedullah" "Allah'ın eli" ifadesini ele alalım. Şüphesiz el'in bilinen bir şekli, hissedilen ve hayal edilebilen bir sûreti vardır. Ancak bir de elin gerçek mahiyetini ifade eden bir manası vardır ki, o da bir şeyi sınıksız tutma ve yakalama gücüdür. Kalem dendiği zaman, ister ağaç, ister kamış, isterse metal olsun bir şekli

22. Gazâli, Faysal, 153.

23. Abdurrezzak, Musannef, 9741; İbn Hanbel, Musned, I, 207; Müslim, Cihad 77.

24. İbn Hibbân, et-Tekâsim'den (el-İhsan), IV, 153.

25. Müslim, I. İman 271, I, 153; Tirmizi, Şemail 12.

vardır. Fakat onun hakikati ve asıl mahiyeti ilimlerin kendisiyle yazılmasıdır. Aklın kaleminden anladığı bu şey akli varlıktır. (*)

Bu Kategori'ye örnek olarak verilebilecek bazı hadisler:

1. Buhari ve Müslim'in Abdullah b. Mesud'tan rivayet ettiklerine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "ben cehennemden en son çıkacak ve cennete en son girecek kimseyi biliyorum. Bu kimse cehennemden sürünerek çıkacaktır. Allah Teâla ona git cennete gir diyecek ancak cennet ona dolu gibi gelecek ve dönerek "Yarabbi cenneti dolu buldum" diyecektir. Allah Teâla tekrar "git ve cennete gir" diyecek. Fakat o yine orayı dolu görerek "Yarabbi orayı dolmuş buldum" diyecektir. Bu sefer Allah "git ve cennete gir orada sana dünyanın on misli verilecektir" buyuracak, o kimse de "Yarabbi sen yegâne meliksin, benimle alay mı ediyorsun (veya bana gülüyor musun?)" diyecektir. İbn Mesud sözlerine devamla: "Hz Peygamber (bunu anlatırken) ağı dişleri görününceye kadar güldü" der.²⁶

Gazâli'nin anlattığına göre bazı kimseler, bu hadiste cennet ve dünyanın mukayesesini anlayamamış ve bunu problem edinmişlerdir. Cennete giren insanlardan sadece bir kişiye dünyanın on misli nasıl verilebilir? Buradaki mukayeseyi nasıl değerlendirmek gerekir? hadisin zahiri manası cennette bir kişiye verilen yerin uzunluk, genişlik ve alan itibarıyla dünyanın on misli olduğunu gösteriyor. Bunu bu şekilde anlamak mümkün müdür?

(*) Gazâli Allah'ın herhangi bir varlığa benzediğini çağrıştıran (el-Mûhine li't-Teşbih) (suret, el-ayak, iniş, oturuş ve intikal gibi) bir takım ifadeleri ihtiva eden hadislerin nasıl anlaşılması gerektiği kendisine sorulunca İlcâmü'l-Avâm 'an İlmî'l-Kelam adlı bir risale kaleme almış ve bu eserinde söz konusu hadislerin nasıl anlaşılması gerektiğini detaylarıyla açıklamaya çalışmıştır. Gazâli'nin bu eserinde anlattıklarına göre, böyle hadisler karşısında sıradan insanlara düşen yedi aşamalı bir yol takip etmektir. Bunlar sırasıyla,

1. Takdis: Allah'ı her türlü varlığa benzemekten tenzih etmek.
2. Tasdik: Hz. Peygamber'den gelen haberleri onun kasdettiği anlamları ile kabul etmek.
3. el-İtiraf bi'l-Acz: Bu gibi konularda Hz. Peygamber'in muradını anlamaktan aciz olduğunu itiraf etmek.
4. Sukût: Anlamını sorup araştırmamak, derinliklerine dalmamak, bu konularda sorup sual etmenin bidat olduğunu bilip susmak.
5. İmsâk: Söz konusu hadisin lafızlarında arttırma veya eksiltme yoluna giderek herhangi bir tasarrufta bulunmamak.
6. Keff: Bu tür hadislerin batını yorumlarından kaçınmak.
7. et-Teslim li Ehlihi: Bu tür hadislere vakıf olmamayı bir acziyet olarak değerlendirmeyip bu konuda marifet ehline teslim olmak. [İlcâmü'l-Avâm 1-28].

İşte Gazâli bu ve buna benzer hadisleri aklî varlık ile izah etmekte yahut bu şekilde de izah edilebileceğini söylemektedir. Buna göre hissî ve hayâlî farklılık ile aklî ve manevî farklılık ayrı şeylerdir. Nitekim "bu mücevher atın on mislidir" derken, mücevherin his ve hayal ile idrak edilen büyüklüğü değil, mâliyeti, mahiyeti ve özü ile, aklen idrak edilen manası itibariyle atın birkaç katı olduğu kastedilmektedir.

2. Gazâli hadislerde geçen ve selevin müteşabihât olarak değerlendirip yorumlamaya yanaşmadığı "yedullah" Allah'ın eli tabirini de bu kategoride değerlendirmiştir. Meselâ;

- a) "Allah Âdem'i elleriyle halketti"²⁷
- b) "Kişi güzel bir şeyi tasadduk ettiği zaman Allah onu sağ eliyle alıp kabul eder ve onu arttırır. Bir kimse bir lokma tasadduk ettiği zaman bu lokma Allah'ın avucunda dağlar kadar çoğalır. Öyleyse sadaka verin."²⁸
- c) "Allah gece kötülük yapana gündüz tövbe etmesi için elini uzatır. Gündüz kötülük işleyene de tövbe etmesi için gece elini uzatır."²⁹ gibi hadisler buna örnek olarak verilebilir.

Gazâli'ye göre, his veya hayal ile bilinen bir organ demek olan "el" in yüce Allah için kullanılmasının muhal olduğuna dair delil getiren kimse bu gibi hadislerde bildirilen elin ruhani ve aklî olduğunu kabul eder. Yani bu hadislerde ifade edilen, "el" in sûreti değil manası, hakikati ve ruhudur.

5. ŞİBHÎ VARLIK (el-VÜCÛDU'Ş-ŞİBHÎ)

Şibhî varlık; ne sûretiyle, ne hakikatiyle ne histe ne hayalde ne de akılda bir şeyin bizatihi varolmasıdır. Sadece benzetme yolu ile bir şeyin var kılınmasıdır. Ancak var kılınan bu şeyin sıfatları ve özellikleri benzetilen şeyin sıfatları ve özellikleri ile aynı değildir. Bunun en güzel misâli ef'âlu'l-kulubu, yani duygusal eylemleri Allah için kullanan hadislerdir. Allah'ın sevdiğini, sevinç duyduğunu, güldüğünü, öfkelenişini sabrettiğini, özlem duyduğunu vs. bildiren bütün hadisler bu kategoride değerlendirilebilir. Buna şu hadisleri örnek olarak verebiliriz;

"Allâh Azimetlerinin yerine getirilmesini sevdiği gibi ruhsatlarının da yerine getirilmesini sever."³⁰

26. Buhari, Rikak, 6571; Müslim, İman, 83, 186, 187; İbn Hibbân, el-lhsan, XVI, 517, 7475.

27. Buhari, Enbiya 3; Müslim, Kader 15, IV, 2043.

28. Ahmed b. Hanbel, Musned, II, 268, 412, 514.

29. Ahmed b. Hanbel, Musned, IV, 395.

30. Abdurrezzak, Musannef, 20569; İbn Hibbân, et-Tekâsim, II, 69, h. no. 354.

“Allah yumuşaktır (refîk) yumuşaklığı (rıfkı) sever. Yumuşaklığın verdiği değeri sertliğe vermez.”³¹

“Allah her işte yumuşak davranmayı (rıfkı) sever.”³²

“Kıyamet gününde müminin mizanında en ağır gelecek şey ahlaktır. Allah kötü sözlü (fahiş) kaba (bezi’) kimselere buğzeder.”³³

“Allah hakkı söylemekten utanmaz...”³⁴

“Allah biri diğerini öldürdüğü halde cennete giren iki adama güler. Biri Allah yolunda savaşıp öldürüldüğü için, diğeri de tevbe edip yine Allah yolunda savaşıp şehit düştüğü için.”³⁵

“Allah üç şeyden hoşlanır üç şeyden de öfkelenir; sadece ona kulluk edip hiçbir şeyi ona şirk koşmamanızdan, topluca Allah’ın ipine sarılmanızdan, işlerinizin başına gelenlere karşı samimi olmanızdan hoşlanır. Fakat dedikodudan, malı zayı etmekten ve çok (lüzumsuz) soru sormaktan da öfke duyar.”³⁶

SONUÇ

Gazâlî’ye göre, Hz. Peygamber’in sözlerinden herhangi bir sözü bu varlık mertebelerinden birine uygun olarak anlayan herkes peygamberi tasdik ediyor demektir. Tekzib ancak bu manaların hepsinin inkar edilmesi ve Hz. Peygamberin söylediklerinin hiçbir manasının olmadığını -ki bu durum doğrudan doğruya tekzib demektir- ve sözlerindeki gayenin işleri karıştırmak ve dünya menfaati elde etmek olduğunun iddia edilmesidir.

Gazâlî’ye göre, **Te’vil kanunlarına bağlı kaldığı müddetçe yorum yapan hiç kimse tekfir edilemez.** Zira İslam fırkaları içinde te’vil yapmak zorunda kalmayan hiçbir fırka olmamıştır. Te’vilden en çok sakınan Ahmed b. Hanbel dahi “Haceru’l-Esved yeryüzünde Allah’ın sağ elidir.”³⁷ “Mü’minin kalbi Rahman’ın iki parmağı arasındadır.”³⁸ “Ben Rah-

31. İbn Mâce, Edeb, 3688; el-İhsan, II, 309.

32. İbn Hanbel, Musned, VI, 85; İbn Mâce, Edeb 3689; el-İhsan, II, 307, 548.

33. Buhari, el-Edebu’l-Mufred 442; el-İhsan, XII, 56, 5693, 5694, 5695.

34. İbn Hanbel, Musned, V, 214; Tahavi, Şerhu Maani’l-Asar, III, 44; İbn Hibbân, et-Tekâsim, (el-İhsan), IX, 515, 4200.

35. Muvatta, Cihad, II, 460; Buhari, Cihad, 2826; el-İhsan, X, 523.

36. Muvatta, II, 990; Buhari, el-Edebu’l-Mufred, 442; el-İhsan, VIII, 183, 3338.

37. Taberânî’nin Mu’cem’inde naklettiği bu Hadis [VI. 168] aslında zayıf bir hadistir. Ancak pek çok şahidinden dolayı Hasen addedilmiştir. Bk. Aclûni, Keşfu’l-Hafa, I, 417.

38. Abdullah b. Amr b. As tarafından rivayet edilen hadisin asıl metni şöyledir: Bütün insanların kalpleri bir tek kalp gibi Rahman’ın iki parmağı arasındadır. Bu kalpler

man'ın nefesini Yemen tarafından hissediyorum"³⁹ gibi hadisleri yorumlama yoluna gitmiştir. Ona göre, Hz. Peygamber mü'minlerin Hacer-i Esved'i öpmeleri için böyle bir benzetme yapmıştır. Zira sağ el öpülür. Bu da Gazâli'nin şibhî veya mecazî varlık dediği şeydir. Aynı şekilde İbn Hanbel Allah Teâla için hissî olarak iki parmağın varlığını imkansız görünce bunu bir nevi aklî ve ruhani parmak olarak yorumlamıştır. Aklî ve ruhanî parmaktan maksat varlıkların evirilip çevrilmesi kendisiyle mümkün olan şeydir. İnsanın kalbi melekle şeytanın mücadeleleri arasındadır. Allah Teâla onlar vasıtasıyla kalpleri dilediği tarafa çevirir. Netice olarak "iki parmak" sözü o ikisinden (melek-şeytan) kinaye olarak söylenmiştir.

Ahmed b. Hanbel ve Hanebliler'den sonra en çok te'vilden sakınanlar Eş'ariler olmuştur. Ancak onlar da pek çok hadisi te'vil etme cihetine gitmiştir. Mesela, daha önce geçen; "ölüm güzel bir koç sûretinde getirilip kesilir" hadisini mecazî olarak değerlendirmişlerdir. Aynı şekilde, amellerin terazide tartılacağını bildiren âyet ve hadisleri de yorumlamışlardır. İmam Eş'ari'ye göre: amellerin yazıldığı sayfalar tartılacak ve Allah onlarda amellerin dereceleri miktarınca ağırlıklar yaratacaktır. Bu te'vil şekli Gazâli'nin şibhî varlık dediği şeye oldukça yakındır.

Son olarak şunu da ifade etmek gerekir ki,

Gazâli'ye göre te'vilin cevazı, zâhiri mananın anlaşılmasını imkansız kılan bir delile bağlıdır. Binaenaleyh hadislerde haber verilen varlıkların varlığın beş mertebesiyle izah edebilmemiz için şu sıranın takip edilmesi şarttır:

1. Nasstan ilk anlaşılma mana zâti varlıktır. Bu mana sabit olduğu zaman diğer manaların hepsini içine alır.
2. Zâti varlığın anlaşılması imkansız olduğu takdirde hissî varlık olduğu anlaşılır. Bu mana sabit olduğunda kendisinden sonrakileri de içine alır.
3. Hissî varlığın sübûtu da mümkün olmazsa hayâli veya aklî varlık üzerinde durulur.
4. Onlar da mümkün olmadığı takdirde şibhî-mecâzi varlık manası alınır.

üzerinde dilediği gibi tasarrufta bulunur." Bk. Müslim, Kader, 17; Tirmizi, Kader 7; Ebu Davud, Daavât 89; İbn Mâce, Mukaddime 13.

39. Sahih hadis kaynaklarından bulunmayan bu hadise Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzi, "Def'u Şubehit'te-Teşbih" adlı eserinde "Rüzgarı gördüğümüzde ona söğmeyin zira o Rahman'ın nefesidir" hadisini izah ederken yer vermiş ve Ebu Hureyre'den rivayet edildiğini belirtmiştir. Bk. Def'u Şubehit'te-Teşbih, 60.